

UDC: 343.988(045)(575.1)

OXIRGI ZARURATNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Otegenova Luiza Joldasbayevna,
O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy
kengashi huzuridagi Sudyalar oliy
maktabi mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0001-8197-9019
e-mail: luiza_0077@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada oxirgi zaruratning nazariy va amaliy jihatlari va uning o'ziga xos belgilari tahlil etilgan. Bundan tashqari, maqolada oxirgi zarurat hollarida, agar boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo'lsa yoki keltirilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketsa, qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga bunday zarar yetkazish oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish deb topilishi va uning o'ziga xos belgilari borasida ham so'z yuritiladi. Shuningdek, muallif maqolada oxirgi zarurat holatida sodir qilingan deb topishda quyidagi: birinchidan, oxirgi zarurat tufayli qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatga zarar yetkazilishi; ikkinchidan, oxirgi zarurat faqat xavf boshlangan va tamom bo'lmagan vaqt mobaynidagina qo'llanishi hamda bunda hali boshlanmagan va tugab bo'lgan xavfga nisbatan oxirgi zarurat chorasini qo'llash mumkin emasligi; uchinchidan, vujudga kelgan xavfni boshqa biror chora orqali bartaraf qilishning iloji bo'lmagan bo'lishi va qo'llangan chora xavfni bartaraf qilishning oxirgi chorasini bo'lishi kerakligi; to'rtinchidan, xavf manbayi tomonidan keltirilishi mumkin bo'lgan zarardan oxirgi zarurat tufayli keltirilgan zarar kamroq bo'lishi; beshinchidan, qonun doirasida, ya'ni oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqmagan bo'lishga doir belgilarni asos qilish mumkinligini olimlarning fikr va mulohazalari bilan tahlil etadi.

Kalit so'zlar: oxirgi zarurat, zarar, jinoyat, javobgarlik, jazo, ayb, chora, xavf, oldini olish, bartaraf etish.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КРАЙНЕЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Отегенова Луиза Жолдасбаевна,
самостоятельный соискатель
Высшей школы судей при Высшем судейском совете
Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты обстоятельства крайней необходимости и его характеристики. Указывается, что в случаях крайней необходимости, если опасность может быть предотвращена иными средствами или заявленный ущерб превышает предотвращенный ущерб, такой ущерб правам и охраняемым законом интересам считается отклонением от предела крайней необходимости и имеет специфические особенности. Также в статье автор считает случаи крайней необходимости: во-первых, причинение вреда охраняемым законом общественным отношениям вследствие крайней необходимости; во-вторых, крайняя необходимость применяется только во время начала и конца опасности, и нельзя применить крайнюю меру необходимости к опасности, которая еще не началась и не закончилась; в-третьих, когда нельзя устранить опасность никакими другими мерами, и применяемая мера должна быть крайней мерой по

устранению опасности; в-четвертых, когда ущерб, причиняемый в обстоятельствах крайней необходимости, меньше, чем ущерб, который может быть причинен источником опасности. Кроме того, проанализированы мнения ученых о том, можно ли устанавливать данные признаки в рамках закона, не отклоняться от установленных пределов крайней необходимости.

Ключевые слова: крайняя необходимость, ущерб, преступление, ответственность, наказание, вина, мера, риск, предупреждение, устранение.

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE LAST NECESSITY

Otegenova Luiza Joldasbaevna,

An Independent Researcher at the Higher School of Judges
under the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the last necessity and its characteristics. In cases of last necessity, if the danger can be prevented by other means or if the stated damage exceeds the prevented damage, such damage to the rights and interests protected by law is considered to be a deviation from the limit of the last necessity and its specific features. Also, in the article, the author considers the following to be committed in the case of last necessity: first, damage to social relations protected by law due to last necessity; second, the last necessity is applied only during the time when the danger has begun and has not ended, and that it is not possible to apply the last necessity measure to the danger that has not yet begun and ended; third, it was not possible to eliminate the danger through any other measure and the used measure should be the last measure to eliminate the danger; fourth, the damage caused by the last necessity is less than the damage that can be caused by the source of danger; fifth, it analyzes whether it is possible to establish signs within the framework of the law, that is, not to deviate from the limits of the last necessity, with the ideas and opinions of researchers.

Keywords: Last necessity, damage, crime, responsibility, punishment, fault, measure, risk, prevention, elimination.

Kirish

Bizga ma'lumki, qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarning yana bir turi – bu oxirgi zaruratdir. Oxirgi zarurat deb shaxs yoki boshqa fuqarolarning shaxsi yoxud huquqlari, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfni qaytarish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa bir manfaatlarga zarar yetkazgan holda sodir etilgan qilmishga aytiladi [1].

Ushbu holat ham jinoyat qonunida alohida norma sifatida aks ettirilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 38-moddasiga ko'ra, oxirgi zarurat holatida, ya'ni shaxs yoki boshqa fuqarolarning shaxsi yoxud huquqlari, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfni qaytarish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga zarar yetkazgan holda sodir

etilgan qilmish, basharti shu xavfni o'sha holatda boshqa choralar bilan qaytarishning iloji bo'lmasa hamda keltirilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi. Bunda oxirgi zarurat holatida shaxs qonun bilan muhofaza qilinadigan boshqa manfaatlarni himoya qilish maqsadida qonun bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga qasddan ziyon yetkazadigan vaziyat yuzaga kelib, oxirgi zaruratda mudofaalanuvchi aniq sodir bo'lgan xavfni bartaraf qilish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa ijtimoiy munosabatga zarar yetkazadi.

Oxirgi zarurat hollarida, agar boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo'lsa yoki keltirilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketsa, qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga bunday zarar yetkazish oxirgi zarurat chegarasidan chet-

ga chiqish deb topiladi. Aks holda, shaxsning oxirgi zarurat holatida sodir etgan qilmishi, basharti oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, qonuniy deb hisoblanadi.

Shuningdek, yuqoridagi normaning keyingi bandiga muvofiq, oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishning qonuniyligini baholashda oldi olinishi lozim bo'lgan xavfning xususiyati va xavflilik darajasi, shunday xavfning haqiqatan mavjud yoki mavjud emasligi hamda yuz berish vaqtining yaqinligi, xavfni qaytaruvchi shaxsning mavjud imkoniyatlari, vujudga kelgan vaziyatdagi ruhiy holati va ishning boshqa holatlari hisobga olinishi lozim [2].

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, muayyan bir qilmishni oxirgi zarurat holatida sodir qilingan deb topishda quyidagi belgilarni asos qilish mumkin:

birinchidan, oxirgi zarurat tufayli qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatga zarar yetkaziladi;

ikkinchidan, oxirgi zarurat faqat xavf boshlangan va tamom bo'lmagan vaqt mobaynidagina qo'llanadi. Hali boshlanmagan va tugab bo'lgan xavfga nisbatan oxirgi zarurat chorasini qo'llash mumkin emas;

uchinchidan, vujudga kelgan xavfni boshqa biror chora orqali bartaraf etishning iloji bo'lmagan bo'lishi va qo'llangan chora xavfni bartaraf etishning oxirgi chorasi bo'lishi kerak;

to'rtinchidan, xavf manbayi tomonidan keltirilishi mumkin bo'lgan zarardan oxirgi zarurat tufayli keltirilgan zarar kamroq bo'lishi kerak. Ularning ahamiyati yoki miqdorini solishtirish orqali zararining ko'p yoki kamligi aniqlanadi;

beshinchidan, qonun doirasida, ya'ni oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqmagan bo'lishi kerak.

Shuningdek, oxirgi zarurat holatida zarar yetkazishda qilmishni jinoyatdan ajratish imkoniyatini beruvchi bir qancha belgilar bo'lib, ular ijtimoiy qimmatga ega ne'matlarga bevosita xavf mavjudligi, bu xavfni zarar

yetkazishdan boshqa vositalar bilan bartaraf etish mumkin emasligi; tahdid solganidan kamroq darajada xavf yetkazilgani; qutqarilayotgan ne'matlarga tahdid solmagan shaxslar yoki mol-mulkka zarar yetkazilmagani kabilardir [3].

Material va metodlar

Mazkur maqolani tahlil qilishda ilmiy bilishning tarixiy, tizimli, mantiqiy (analiz, sintez), qiyosiy-huquqiy, statistik, ijtimoiy so'rovlar o'tkazish, huquqni qo'llash amaliyotini tahliliy o'rganib chiqish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari tahlili

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 38-moddasida oxirgi zaruratga ta'rif berilar ekan, oxirgi zarurat holatida, ya'ni shaxs yoki boshqa fuqarolarning shaxsi yoxud huquqlari, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfni qaytarish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga zarar yetkazgan holda sodir etilgan qilmish, basharti shu xavfni o'sha holatda boshqa choralar bilan qaytarishning iloji bo'lmasa hamda keltirilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lsa, jinoyat deb topilmasligi [4] belgilab o'tilgan.

Oxirgi zarurat tushunchasining asosiy xususiyatlaridan biri ikkita qonun bilan muhofaza qilinuvchi manfaatlarning to'qnashuvi bo'lib, bunda ulardan biri ko'proq ahamiyatga ega bo'lgan xavfning oldini olish uchun qurbon bo'lishi kerak. Chunki unga zarar yetkazmasdan manfaatlarga yuqori darajada tahdid soladigan xavfni bartaraf etish mumkin emas. Qadimgi Rim huquqshunoslaridan biri bo'lgan Ulpian o'z ediktlarida «O'zining molini qutqarish uchun birovning molini dengizga tashlagan kishi uchun hech qanday javobgarlik kelib chiqmaydi», degan fikrni aytib o'tgan [5].

A.V. Naumov ta'kidlaganidek, «oxirgi zarurat ikki huquqiy manfaatlarning to'qnashuvini yuzaga keltiradi. Bu holatdan chiqish yo'li huquqni muhofaza qiluvchi manfaatlardan biriga zarar yetkazishning oldini olishdir.

Biroq bu faqat boshqa huquqni muhofaza qilish manfaatlariga zarar yetkazilishi bilan amalga oshirilishi mumkin» [6]. Ushbu holatning huquqiy xususiyatini aniqlashda biz zaruriy mudofaa mavjudligida sodir etilgan harakatlarni qonuniy deb hisoblaymiz.

Ushbu institutning huquqiy tabiatini aniq ochib berishga harakat qilgan F. Gegel o'zining «Huquq falsafasi» asarida «Agar bir bo'lak nonni o'g'irlash bilan hayotni saqlab qolish mumkin bo'lsa, bu boshqa bironing mulkiga zarar yetkazadi, lekin buni oddiy o'g'irlik harakati deb hisoblash noto'g'ri bo'ladi. Agar hayoti xavf ostida bo'lgan insonga shunday yo'l bilan o'z hayotini saqlab qolish huquqi berilmaganda edi, u huquqsiz sifatida topilishi va shu tariqa hayotda uning barcha erkinliklari cheklanib qolishi mumkin edi», degan fikrni bildirib o'tgan [7].

XX asr boshlarida oxirgi zarurat yuzasidan tadqiqot ishlari olib borgan E. Nemirovskiy «Qonun adolatlik yuzasidan xuddi shunday vaziyatda har bir fuqaro shunday harakatlarni sodir etishi mumkin bo'lgan qilmish bo'yicha javobgarlikni nazarda tutmaydi, chunki u fuqarolik jamiyatida qo'llanadigan bir xil adolatli o'lchovdan foydalanadi» [8], degan g'oyani ilgari surgan. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararining oldini olishga qaratilgan xatti-harakatlarni sodir etishda shaxsning jamiyat manfaatlariga bo'lgan salbiy munosabati sifatida baholash noto'g'ri bo'lar ekan.

E.A. Aleshinaning ta'kidlashicha, «Agar himoya qilinayotgan manfaatlarga beparvolik bilan zarar yetkazilsa va yuzaga kelgan xavfni faqatgina uchinchi shaxslarga zarar yetkazish bilan bartaraf etish mumkin bo'lsa, jinoiy javobgarlik istisno qilinadi» [9]. Huquqiy tabiatiga ko'ra, oxirgi zarurat – qonun bilan muhofaza qilinuvchi manfaatlarga zarar yetkazuvchi xavfning oldini olishga qaratilgan qonuniy harakatdir. Bu esa ijtimoiy xavflilik va jinoiy javobgarlikni istisno qiladi.

Qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlarning barcha turlarida bo'lganidek,

oxirgi zaruratning ham quyidagi belgilari mavjud:

1) tashqi tomondan u jinoiy qilmish sodir etish bilan bog'liq harakatni ifodalaydi;

2) qilmish sodir etilgan vaziyat qilmishning ijtimoiy xavfliligini istisno etadi (ijtimoiy foydali, neytral, ruxsat etilgan harakat hisoblanadi);

3) bunday vaziyatda harakat qilayotgan shaxsning xatti-harakati cheklanmagan: harakat qonun bilan belgilangan zarurat chegaralari bilan cheklangan, ushbu chegaradan chiqish jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi [10].

Mazkur belgilar bilan bir qatorda shunday talablar ham borki, ushbu talablar bajarilmas ekan, oxirgi zarurat haqida so'z yuritib bo'lmaydi.

M. Usmonaliyev oxirgi zarurat belgilari sifatida quyidagilarni sanab o'tgan:

1) qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaziladi;

2) oxirgi zarurat faqat xavf boshlangan va tamom bo'lmagan vaqt mobaynidagina qo'llanadi;

3) vujudga kelgan xavfni boshqa biror chora orqali bartaraf etishning iloji bo'lmagan bo'lishi va qo'llangan chora xavfni bartaraf etishning oxirgi chorasi bo'lishi kerak;

4) xavf manbayi tomonidan keltirilishi mumkin bo'lgan zarardan oxirgi zarurat tufayli keltirilgan zarar kamroq bo'lishi kerak;

5) oxirgi zarurat chegarasidan chiqilmagan bo'lishi lozim [11].

Oxirgi zaruratning ijtimoiy-huquqiy xususiyatini huquqshunolar bir ovozdan uning ijtimoiy foydaliligi, ijtimoiy xavfli oqibatlarni bartaraf etish yoki yumshatishning vositasi sifatida ta'kidlaydilar.

V.F. Antonov nazariy jihatdan Jinoyat kodeksining tegishli bobida keltirilgan qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan har qanday holatning amalga oshirilishi oxirgi zarurat muhitida sodir bo'ladi [12], degan xulosaga keladi. Haqiqatan ham, aksariyat holatlarda barcha qilmishning jinoiyligini istisno etuv-

chi holatlar xavfni bartaraf etish va zararining oldini olish uchun zarur, majburiy, o'ta og'ir choralarni qo'llashni talab qiladigan holatlar bilan tavsiflanadi.

Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarning o'ziga xos xususiyati qilmishning ijtimoiy foydaliligi yoki ijtimoiy ruxsat etilishi bilan belgilanadi. Ushbu belgilarning mavjudligi yuqorida sanab o'tilgan holatlardan qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlarni ajratib turadi. Ijtimoiy foydalilik yoki ijtimoiy ruxsat etilganlik tushunchasiga ta'rif berishdan oldin ijtimoiy xavflilik nima ekanligini aniqlab olishimiz darkor.

Ijtimoiy xavflilik o'ziga xos bo'lgan xususiyatlar tufayli holatlar yoki xavf manbalari aynan jinoiy qonunchilik himoyasi ostida bo'lgan, ijtimoiy ahamiyatli bo'lgan obyektlarga tahdid yuzaga kelishini belgilab beradi [13]. Ijtimoiy xavflilik oxirgi zaruratning asosiy talabi bo'lib, unda huquqqa xiloflik holati kuzatilishi shart emas. Mazkur holat zaruriy mudofaadan oxirgi zaruratning farqli tomonini ko'rsatadi. Ijtimoiy foydalilik esa jinoyat qonuni bilan himoya qilinuvchi obyektlarga xavfni bartaraf etish bilan bog'liq harakatlarni o'z ichiga oladi.

Bizning fikrimizcha, qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi ayrim holatlar ijtimoiy foydali, boshqalari ijtimoiy maqbul, yana boshqa qismi esa aybsiz hisoblanadi. Boshqa huquqiy xususiyatga ega bo'lgan holatlarni tahlil qilinyotgan holatlarga kiritib bo'lmaydi.

Shu o'rinda oxirgi zaruratning xususiyatlarini chuqur tahlil qilishda uning obyekti va subyektni aniqlab olish lozim.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 2-moddasida jinoyat qonuni bilan himoya qilinuvchi obyektlar sanab o'tilgan bo'lib, unga ko'ra shaxs, uning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlar, mulk, tabiiy muhit, tinchlik, insoniyat xavfsizligi jinoyat qonuni himoyasidadir. Demak, mazkur obyektlarni himoya qilishda oxirgi zarurat huquqidan foydalanish to'g'ri bo'lgan bo'lar edi.

Oxirgi zarurat subyekti haqida to'xtaladigan bo'lsak, aytish mumkinki, oxirgi zarurat subyekti ham, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqqan subyekt ham har qanday shaxs bo'lishi mumkin. Biroq subyekt har qanday shaxs bo'lishi mumkin degan qarashga aniqlik kiritish lozim. Bunda xuddi shu harakatlar bilan zarar yetkazilgan hollarda oxirgi zarurat holati bo'lmagan vaziyatda jinoyat subyekti bo'la oladigan shaxs haqida so'z yuritish kerak. Negaki, aslida, jinoyat subyekti bo'lmagan shaxsning (jinoyat subyekti yoshiga yetmagan, aqli noraso) ijtimoiy xavfli qilmishini jinoyat deb baholab bo'lmaydi. Demak, xulosa qilish mumkinki, oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishning ham jinoiyligini istisno etib bo'lmaydi (aslida, jinoyat tarkibi bo'lmasa, jinoyatni qanday qilib istisno qilish mumkin?).

Y.V. Baulinning fikricha, «oxirgi zarurat subyekti umumiy subyekt, ya'ni shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfqa qarshi kurashish uchun maxsus yuridik burch yoki rasmiy majburiyat tayinlanmagan shaxs» [14] bo'la oladi.

Maxsus subyekt muayyan sifatlarga ega bo'lgan shaxs sifatida aniqlanadi hamda uni umumiy subyektning xususiyatlari bilan birga, ushbu majburiy bo'lgan qo'shimcha belgilar ham mavjud bo'lgan subyekt deb ta'riflash mumkin. Oxirgi zarurat holatida maxsus subyekt huquq-tartibot obyektlariga zarar yetkazishga tahdid soluvchi har qanday xavfning oldini olish, shuningdek, yuz bergan zarar oqibatlarini bartaraf etish kabi vazifalar xizmat va kasbiy burchi bo'lgan subyektdir.

Ayrim xizmat qismlarida (masalan, profilaktika inspektorlari, o't o'chirish xizmati xodimlari, qutqaruv xizmati xodimlari va hokazolar uchun) ijtimoiy munosabatni har qanday tajovuz yoki xavfdan himoya qilish ularning majburiyati hisoblanadi va o'zlariga yuklatilgan xizmat majburiyatini bajarmagan taqdirda, huquqiy javobgarlik yuzaga keladi [15].

Masalan, yong'in xavfsizligi xizmati xodimlari uchun o't o'chirishning o'z vaqti-

da amalga oshirmasligi natijasida xavf yuz berishining oldini olish imkoni bo'lmaganligi ular uchun javobgarlik holatini keltirib chiqaradi.

Qandaydir xavfni bartaraf etish yoki bunday xavf natijasida kelib chiqqan zararining tiklanishini ta'minlaydigan maxsus vakolatli shaxslar ko'pincha o'zlariga tan jarohati yetish xavfi yoki hayotidan mahrum bo'lish xavfi ostida bo'ladilar. A.M. Pleshakovning fikriga ko'ra, bunday hollarda rasmiy majburiyatlardan chetga chiqish oqlanadi [16].

Tahlil qilinayotgan vaziyatdan kelib chiqib, quyidagi hollardagina oxirgi zarurat qoidalariga murojaat qilish mumkin, degan fikrga qo'shilamiz [17]:

1) shaxs xavfni bartaraf etish uchun hatto o'zini qurbon qilish kerakligi maxsus normallarda belgilangan maxsus talab bo'lmasa;

2) favqulodda vaziyatda harakat qilgan shaxsning o'zi nochor ahvolda bo'lmasa.

Subyektning turiga qarab, harakatlarning huquqiy tabiati va shunga mos ravishda amalga oshirilgan ishlarning huquqiy bahosi ham o'zgaradi. Umumiy subyekt uchun oxirgi zarurat vaziyati zararining oldini olish huquqini yuzaga keltirsa, maxsus subyekt uchun bu kabi holat majburiyat hisoblanib, uni bajarmaslik jinoiy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, shuni ta'kidlash lozimki, oxirgi zaruratning subyektiv tomoni bilan bog'liq savollarni to'g'ri hal etishda yuridik adabiyotlarda turli, ba'zan bir-biriga zid takliflar berilgan. Bu shaxsning oxirgi zarurat holatida psixologik holatini baholashda muayyan qiyinchiliklar bilan bog'liq.

N.V. Lisak esa «Agar oxirgi zarurat holatida zarar yetkazuvchining harakatlarida aybning ehtiyotsizlik shakli (beparvolik yoki o'z-o'ziga ishonish) mavjud bo'lsa, bunday harakatlar jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak» [18], degan fikrni bildirgan.

Yetkazgan zarari xavfning oldini olish uchun zarur bo'lgan oxirgi chora emasligini bilgan shaxsning qilmishi oxirgi zarurat sifa-

tida tan olinishi mumkin emas. Oxirgi zarurat bo'lmas ekan, demak, uning chegarasidan chetga chiqish deb topilishi ham mumkin emas.

Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish faqat aybning ehtiyotsizlik shakli bilan tavsiflanadi. Agar shaxs sodir etgan harakatlari qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligiga ko'zi yeta turib, ehtiyotkorlik chora-tadbirlariga ongli ravishda rioya etmagan holda, bunday oqibatlar kelib chiqmasligiga asossiz ravishda umid qilgan bo'lsa yoki o'z harakatlari qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligiga ko'zi yetmasa-da, lekin ko'zi yetishi lozim va mumkin bo'lsa, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish sifatida baholanadi.

Ba'zi olimlarning fikricha [19], oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish aybning qasd shakli bilan ham ifodalanishi mumkin. Biroq bu fikrga qo'shilmaymiz. Sababi qasdning ham to'g'ri, ham egri turlari mavjud bo'lib, qasdning to'g'ri shaklida, ya'ni shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishini istagan holatda, oxirgi zarurat mavjud bo'lishi mumkin emas, demak, uning chegarasidan ham chiqib bo'lmaydi. Bunday holat alohida qasddan sodir etilgan jinoyat sifatida baholanishi kerak.

Biroq egri qasdda ifodalangan shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yo'l qo'ygan vaziyatda oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish mavjud bo'lishi mumkin.

Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish natijasida jinoyat sodir etilganda, shaxs, odatda, xavf tahdidi oqibatida kuchli emosional hayajonlanish holatida bo'ladi va bunday vaziyatda o'z harakatlarini nazorat qila olmaydi. Shu sababli ham oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqishning xavflilik dara-

jasini boshqa jinoyatlarga qaraganda ancha kam deyish mumkin.

Shuningdek, yana bir holatni unutmasligimiz kerakki, oxirgi zarurat sharoitlarida sodir etilgan harakat deb hisoblanishi hamda qilmishning jinoiyligi istisno etilishi uchun tahdid solayotgan xavfning oldi olingan bo'lishi lozim. Xavfni bartaraf etish uchun zarar yetkazilgan, lekin xavf yuzaga kelishidan qochishning imkoni bo'lmagan vaziyatlarni Jinoyat kodeksining 38-moddasi tartibga solmaydi hamda bu harakatlar oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish deb topiladi. Shu o'rinda, fikrimizcha, ijtimoiy foydali maqsad uchun xavfning oldini olishga qaratilgan sa'y-harakatlarga qaramay, shaxs xavfning oldini olish imkonini qo'lga kiritmagan vaziyatga qonunga asoslangan holda jinoiy-huquqiy baho berilishi kerak. Bunday vaziyatlarda ayb bilan bog'liq normalarda belgilangan qoidalariga binoan harakat qilinadi, biroq agar davlat oxirgi zarurat holatida shaxsning xulq-atvorini ma'qullasa, bunday holatlarga jinoyat qonuni matnining o'zida ularga aniq baho berilishi kerak.

G.F. Xametdinovanning fikriga ko'ra, muvaffaqiyatsiz tamomlangan oxirgi zarurat holatlarini oxirgi zarurat chegaralaridan chetga chiqish bilan bog'lash asossizdir [20].

S.A. Domaxin, agar xavf shaxsning barcha harakatlariga qaramasdan, oldi olinishi mumkin bo'lmasa yoki tanlangan xavfni bartaraf etish yo'li yagona va zarur ekanligiga ishonish uchun yetarli asos bo'lsa, bu holatda yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni istisno qilish kerak, deb hisoblaydi [21].

Yuridik adabiyotlarda kamroq zarar yetkazish orqali ko'proq zarar yetkazishning oldini olishga intilgan shaxsning oxir-oqibatda ham xavf yuz berishi bilan ko'p zarar yetkazilishi, shuningdek, kamroq zarar ham qo'shimchasiga yetkazilgan vaziyatlarda shaxs javobgarligi masalasi tahlil qilingan bo'lib, bunday holatlar nazariyada «muvaffaqiyatsiz oxirgi zarurat» [22] deb nomlanadi.

Biz mazkur fikrlarimiz orqali oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish hamda «muvaffaqiyatsiz oxirgi zarurat»ning boshqa-boshqa tushunchalar ekanini ta'kidlamoqchimiz.

Shunday qilib, oxirgi zarurat holati haqida so'z yuritganda, zarar yetkazishni istamaslik emas, balki ko'proq zarar yetkazishni istamaslik haqida gapirishimiz kerak.

Yana bir tahlil etilishi lozim masala – bu xayoliy oxirgi zarurat deb atalgan qonun bilan himoyalangan manfaatlarga zarar yetkazish bilan bog'liq harakatlarni xayoliy xavf ostida bajarish holatidir. Bunda jinoiy javobgarlik mavjud yoki yo'qligi masalasi faktik xatoning ayb shakliga ta'siri bo'yicha umumiy qoidalariga muvofiq hal etilishi lozim.

V.V. Orexov, agar o'sha vaziyatda shaxs xavfning mavjudligi haqidagi taxminlarining xatoligini anglab yetmagan va anglab yetishi mumkin ham bo'lmagan bo'lsa, jinoiy javobgarlik istisno qilinadi, degan fikrni ilgari surgan [23]. Boshqa olimlarning fikriga ko'ra [24] esa xayoliy oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishni jinoiy-huquqiy baholashda ehtiyotsizlik orqali jinoyat sodir etish qoidalari qo'llanilishi lozim.

Mazkur vaziyatda faktik xato masalasida javobgarlik yuzaga kelishi holatiga ikki xil yondashish mumkin.

Agar shaxs xavfning mavjudligida xato qilgan bo'lsa-da, lekin xavf yo'qligini bilishi lozim yoki mumkin bo'lsa, unda zarar yetkazganlik uchun jinoiy javobgarlik yuzaga kelishi kerak. Bu holatdan farqli ravishda, agar ish holatining o'ziga xosligiga ko'ra, shaxs xavf borligini taxmin qilsa va uning xatoligini anglamasa va anglashi mumkin ham bo'lmasa, jinoiy javobgarlik mavjud bo'lmaydi. Mazkur holatda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 24-moddasida shaxs o'z qilmishi-ning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagan va ishning holatlariga ko'ra ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmagan

holat bilan ifodalanuvchi aybsiz holda zarar yetkazish qoidalari qo'llaniladi.

Xavfni o'zi keltirib chiqargan shaxsning mazkur xavfning oldini olish uchun zarar yetkazish bilan bog'liq harakatlarini tahlil qilib, quyidagicha xulosa qilish mumkin:

Agar shaxs qasddan yoki beparvolik bilan o'zini xavf ostiga qo'yib, keyin xavfni bartaraf etish uchun qonun bilan muhofaza qilinuvchi obyektlarga zarar yetkazsa, u umumiy asoslar-da jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak, degan fikrga qo'shilmaymiz. Sababi xavf manbayi shaxsning ham jinoiy, ham jinoiy bo'lmagan harakatlari natijasida yuzaga kelishi mumkin hamda bu holatda xavf natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan kattaroq zararning oldini olish uchun kamroq zarar yetkazish oxirgi zaruratning mohiyatini anglatadi. Bu holatda shaxs oxirgi zarurat xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi uchungina javobgarlikka tortilishi lozim, deb hisoblaymiz.

Agar subyekt boshqa shaxslarning manfaatlarini xavfli holatga qo'ygan bo'lsa, so'ng xavfni bartaraf etish uchun qonun bilan muhofaza qilinuvchi obyektlarga zarar yetkazsa, vaziyatga oxirgi zarurat to'g'risidagi normani hisobga olgan holda, huquqiy baho berilishi lozim. Bunda ham shaxsning xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi uchun javobgarlik yuzaga kelishi kerak.

Xulosalar

Yuqoridagilarni inobatga olib, quyidagi xulosalarimizni bayon etamiz:

1. Shaxsning vaziyatning o'ziga xosligi tufayli xavfning xususiyati va darajasini obyektiv hamda xolisona baholay olmasligi natijasida zararning oldini olish uchun yetarli chora-tadbirlar ko'ra olmasligi oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish deb to'pilmaydi.

2. Oxirgi zarurat huquqi professional yoki boshqa maxsus tayyorgarligi yoki xizmat holatidan qat'i nazar, shaxsga tegishli. Bunda shaxsning xavfni bartaraf etish majburiyati bo'lgan holatda uni bajarmasligi javobgarlikka sabab bo'ladi.

3. Oxirgi zarurat xavfini o'zi keltirib chiqargan shaxs oxirgi zarurat xavfi manbayi bo'lib xizmat qilgan jinoiy qilmishi uchungina javobgarlikka tortilishi lozim.

4. Agar shaxs xavfning mavjudligida xato qilgan bo'lsa-da, lekin xavf yo'qligini bilishi lozim yoki mumkin bo'lsa, unda zarar yetkazganlik uchun jinoiy javobgarlik yuzaga kelishi kerak.

5. Agar ish holatining o'ziga xosligiga ko'ra, shaxs xavf borligini taxmin qilsa va uning xatoligini anglamasa hamda anglashi mumkin ham bo'lmasa, jinoiy javobgarlik mavjud bo'lmaydi.

REFERENCES

1. Jinoyat huquqi [Criminal law]. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs, 2012, p. 349.
2. Sidorenko E.L. Otritsatel'noye povedeniye poterpevshego i ugovnnyy zakon [Negative behavior and criminal law]. St. Petersburg, Yuridicheskiy tsentr Press, 2003, p. 310.
3. Domakhin S.A. Kraynyaya neobkhodimost' po sovetскому ugovnomu pravu [Urgent necessity according to Soviet criminal law]. Moscow, 1955.
4. Kozak V.I. Voprosy teorii i praktiki krayney neobkhodimosti [Questions of theory and practice of extreme necessity]. Saratov, 1981.
5. Entsiklopediya gosudarstva i prava [Encyclopedia of State and Law]. Ed. P.I. Stuchki. Moscow, Communist Academy, 1930, vol. 2, p. 423.
6. Naumov A.V. Rossiyskoye ugovnoye pravo [Russian criminal law]. Moscow, Bek, 1996, p. 347.

7. Gegel' G.V.F. *Filosofiya prava* [Philosophy of law]. Moscow, 1990, p. 171.
8. Nemirovskiy E. YA. *Uchebnik ugovnogo prava* [Textbook of criminal law]. Odessa, 1919, p. 167.
9. Vinokurov V.V. *Pravomernoye prichineniye vreda v sostoyanii krayney neobkhodimosti* [Lawful infliction of harm in a state of emergency]. Krasnoyarsk, Siberian institute of law of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2001, p. 66.
10. Aleshina E.A. *Nekotoryye problemy primeneniya ugovnogo zakonodatelstva, obespechivayushchego pravo lits na deystviya v sostoyanii krayney neobkhodimosti* [Some problems of the application of criminal legislation that ensures the right of persons to act in a state of emergency]. *Actual Problems of Russian Law*, 2007, no. 2, p. 319.
11. Khametdinova G.F. *Ugovno-pravovaya kharakteristika krayney neobkhodimosti* [Criminal-legal characteristic of extreme necessity]. PhD thesis, 2007, p. 19.
12. Usmonaliyev M. *Jinoyat huquqi* [Criminal law]. Tashkent, Jangi asr avlodi Publ., 2005, pp. 355–356.
13. Antonov V.F. *Kraynyaya neobkhodimost' v ugovnom prave* [Urgent Necessity in Criminal Law]. Moscow, Uniti-Dana Publ., 2005, p. 60.
14. Rustamboyev M.X. *O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi* [Course of criminal law of the Republic of Uzbekistan]. *Doctrine of crime*. Tashkent, Ilm Ziya Publ., 2010., vol. 1, p. 355.
15. Baulin YU.V. *Obstoyatel'stva, isklyuchayushchiye prestupnost' deyaniya* [Circumstances excluding the criminality of the act]. Harkov, 1991, p. 308.
16. Pleshakov A.M., Shkabin G.S. *Kraynyaya neobkhodimost' kak obstoyatel'stvo, isklyuchayushcheye prestupnost' deyaniya* [Urgent necessity as a circumstance excluding the wrongfulness of an act]. Ryazan, 2005, p. 24.
17. Lysak N.V. *Kraynyaya neobkhodimost' [Emergency]*. *Investigator*, 1998, no. 6, p. 22.
18. Sidorov B. V. *Ugovno-pravovyye garantii pravomernogo, sotsial'no-poleznogo povedeniya* [Criminal legal guarantees of lawful, socially useful behavior]. Kazan, Publishing House of Kazan University, 1992, p. 79.
19. Orekhov V.V. *Neobkhodimaya oborona i inyye obstoyatel'stva, isklyuchayushchiye prestupnost' deyaniya* [Necessary defense and other promises excluding the criminality of the act]. St. Petersburg, Juridicheskiy tsenter Press, 2003, p. 130.
20. Kadnikov N.G. *Obstoyatel'stva, isklyuchayushchiye prestupnost' deyaniya* [Circumstances excluding the criminality of the act]. Moscow, 1998, p. 25.
21. Niyozova S.S. Legal conditions for the lawfulness of necessary defense. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2021, pp. 21–29.
22. Niyozova S.S. Strong emotional arousal (Effect) as a criminal law norm. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2021, March 31, pp. 96–102. DOI: 10.37547/tajpslc/Volume 03 Issue 03-15. –p. 96-102.
23. *Sovetskoye ugovnoye pravo* [Soviet criminal law]. Eds. G.A. Krieger, N.F. Kuznetsova, Y.M. Tkachevsky. Moscow, 1988, pp. 153–158.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

5 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
y.f.d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent – bosh muharrir o'rinbosari

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Yarmolik,

F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 25.10.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 169.

TDYU tipografiyasida chop etildi.